
Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *Inleiding, Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving*

Auteur/Author: *Tine De Moor*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 25.2 (Leiden 2010) 7-19

© 2010 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the editorial board.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al ruim twintig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be ordered by e-mail. It is also possible to order a yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16

2311 VL Leiden

The Netherlands

071-5277205

redactie@leidschrift.nl

www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn

Prof. dr. W.P. Blockmans

Prof. dr. H.W. van den Doel

Prof. dr. L. de Ligt

Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen

Prof. dr. H. te Velde

Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving*

Tine De Moor

‘Cooperation is not a sentiment – it is an economic necessity’
Charles Steinmetz¹

Instituties voor collectieve acties zijn organisaties die gestuurd worden door bepaalde regels en gevormd zijn door personen die gemeenschappelijke doelen proberen te bereiken. Dergelijke instituties worden normaliter van onderop gevormd, met de al dan niet expliciete goedkeuring van lokale machthebbers. Het kan hier gaan om bijvoorbeeld een groep ambachtslieden die door de krachten te bundelen bepaalde politieke eisen proberen af te dwingen maar tegelijkertijd ook een gezamenlijke ziekteverzekering opzetten – zo beschrijft Bert De Munck in zijn artikel in dit nummer de rol van de ambachtsgilden in de opkomende *civil society*. Of het kan gaan om een waterschap: door samenwerking proberen de leden van het waterschap om op een zo efficiënt mogelijke wijze het land – en de voeten – droog te houden. Samen staan ze sterker: in de economie, in de politiek, in de samenleving. In dit nummer ligt de nadruk op allerlei vormen van economische samenwerking, al zijn economische, sociale en politieke voordelen die samenwerking oplevert vaak moeilijk te scheiden.²

De reeds genoemde gilden zijn daarbij het schoolvoorbeeld, maar daarnaast zijn er nog tal van geïnstitutionaliseerde samenwerkingsverbanden met een economisch oogmerk te vinden in de vroegmoderne samenleving van de Lage Landen. Een daarbij aanleunende organisatie, de knechtsbus, is een vorm van collectieve verzekering voor de knechten werkzaam in het gilde. De knechten hadden een ondergeschikte positie in het gilde, maar wilden toch van het ‘corporatieve model’ gebruik maken om zich tegen allerlei onheil te verzekeren, waarin het gilde zelf niet voorzag (althans niet

* Graag dank ik alle auteurs die aan dit speciale nummer meewerkten en ook Anika van de Wijngaard van Stichting Leidschrift die dit initiatief in goede banen leidde.

¹ Geciteerd door H. Peyton Young, *Equity: In Theory and Practice* (Princeton 1994) 81.

² Zelfs religieuze motivaties kunnen aan de basis van dergelijke instituties liggen. Zie hiervoor het artikel van Puttevils in deze bundel en het werk van G. Richardson, ‘Christianity and Craft Guilds in Late Medieval England: A Rational Choice Analysis’, *Rationality and Society* 17.2 (2005) 139-189.

voor de knechten). Hieruit blijkt dat allerlei vormen van instituties aan elkaar verwant zijn en elkaar soms ook een beetje voor de voeten konden lopen (zie verderop ook de conflicten tussen gilden en begijnhoven).

Opvallend is dat dergelijke instituties zowel in de stad als op het platteland voorkomen. Naast de waterschappen die uiteraard vooral voor de landbouw van economisch belang waren, zijn de markegenootschappen een mooi voorbeeld van de meer rurale varianten van deze instituties. Markegenootschappen kwamen vooral in het oosten van Nederland voor en zijn samen met de zogenaamde meenten, die we vooral in het zuiden van Nederland vinden, een goed voorbeeld van de zogenaamde ‘gemene gronden’ – in het Engels beter bekend als ‘commons’.³ Deze corporaties van boeren, meestal met enig landbezit, hadden tot hun voornaamste doel om weideland in gemeenschappelijk bezit op een efficiënte wijze te gebruiken.

Van groot belang is dat de instituties waarover we hier spreken opgericht werden door hen die er direct belang bij hadden. In het geval van de ambachtsgilden waren dat de ambachtsslui van een bepaald ambacht. Vaak waren er gilden van verschillende ambachten binnen een en dezelfde productcategorie: zo kon er naast weversgilde bijvoorbeeld ook een apart spinstersgilde bestaan. Lokale overheden speelden een belangrijke rol bij de erkenning van hun bestaan, maar het initiatief werd normaliter genomen door de ambachtlieden (in het geval van de gilden) of de boeren (in het geval van de marken). Dit gegeven is niet onbelangrijk: zoals verder nog zal worden toegelicht was samenwerken en gezamenlijk landbeheer vaak een moeilijke evenwichtsoefening tussen enerzijds het behalen van individueel voordeel en anderzijds het respecteren van de groep en de rechten van

³ De term ‘commons’ wordt tegenwoordig in tal van sectoren gebruikt. Het gaat hierbij al lang niet louter en alleen meer om gemeenschappelijk landgebruik, maar ook om minder tastbare zaken zoals gemeenschappelijke kennis/informatie (in het geval van de *information commons*, zoals het internet), of juridische omschrijvingen van eigendomsrechten (de zogenaamde *creative commons*). Het concept ‘commons’ wordt ook vaak toegepast op zeer omvangrijke vormen van gemeenschappelijke eigendom, zoals de wereldzeeën, en zelfs de lucht die we inademen; deze worden als ‘*global commons*’ omschreven. Het is wel enigszins te betwisten of dergelijke, voor ieder toegankelijke vormen van gemeenschappelijke eigendom werkelijk als ‘commons’ moeten worden beschouwd (en niet eerder als zogenaamde ‘*open access* goederen’), maar binnen het kader van een studie naar omgaan met gemeenschappelijke goederen kan het een nuttige oefening zijn om ook dergelijke relatief onbegrensde vormen van gemeenschappelijke goederen te bekijken.

andere leden van de groep.

Een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk van de instituties voor collectieve actie is dat ze zelfregulerend zijn en ook aan zelfbeheer doen: de leden van de institutie ontwerpen zelf het reglement, hoewel vaak in samenspraak met een lokale machthebber, met daarin richtlijnen over wie al dan niet lid kan worden, hoe gebruik mag worden gemaakt van de gemeenschappelijke goederen, hoe de institutie dient bestuurd te worden en wat te doen in geval van overtreding. Wie zelf ambachtsman is, begrijpt beter waar het om gaat en wat er op het spel staat. Wie zelf hoopt nog lang te kunnen genieten van de voordelen die het behoren tot een gilde oplevert, zal ook beter begrijpen dat men zich aan bepaalde afspraken dient te houden. Annelies Tukker gaat uitvoerig in op de wijze waarop twee Oost-Nederlandse markegenootschappen de toegang tot hun gemene grond probeerden te reguleren en trachtten door middel van sociale controle, streng toezicht en een boetesysteem het gedrag van een ieder die gebruiksrecht had in goede banen te leiden. Ook in het artikel van Alice van Schuppen wordt uitvoerig ingegaan op het boetesysteem, in dit geval van een veenraadschap.

Het reglement werd ook aangepast aan de noden van het moment. In jaren van extreme droogte werden de koeien even van de gemene grond afgehouden om overbeweiding tegen te gaan. Wie zich niet aan de regels hield, werd bestraft door een intern aangestelde 'politiemacht'. In vele gevallen was het een plicht die bij het lidmaatschap hoorde om slecht gedrag te rapporteren aan het bestuur; wie aan deze rapportageplicht verzaakte, werd soms zelf bestraft wegens nalatigheid. Met het stimuleren van dergelijke sociale controle en het dreigement van strenge straffen als in beslagname van goederen, of feitelijk verlies van lidmaatschap bij herhaaldelijke overtreding, trachtte men zoveel mogelijk preventief te werken. Vermijden van problemen genoot duidelijk de voorkeur boven bestraffing.

Een goed geolied systeem waarbij iedereen zich aan de regels houdt, werkt het best in een kleine gemeenschap, waar iedereen elkaar kent. De meeste van de instituties die we hier bestuderen waren vaak vrij kleine organisaties, waarbij lidmaatschap aan strenge regels onderworpen was. In sommige gevallen – zie de voorbeelden die Tukker in haar artikel in dit nummer aanhaalt – waren er meer dan honderd huishoudens bij betrokken. Men probeerde het aantal betrokkenen zoveel mogelijk te beperken door het instellen van creatieve toegangsregels: niet alleen werd

lidmaatschapsgeld gevraagd, vaak gold daarbovenop nog de voorwaarde dat men van een welbepaalde familielijn afstamde of dat men binnen een bepaalde perimeter van de gemene grond woonde.

Onder de toenemende bevolkingsdruk die de vroegmoderne tijd kenmerkt, werd men steeds creatiever in het bedenken van voorwaarden voor lidmaatschap. Niet zelden werden vrouwen – en dit zien we terug bij lidmaatschap van zowel gemene gronden als gilden – in periodes van economische achteruitgang en demografische groei het eerste uitgesloten. De Munck wijst in zijn artikel over ambachtsgilden in dit nummer op een mogelijk verband tussen de steile demografische groei van de Antwerpse bevolking en de introductie van een leertijd en meesterproef om de toegang tot het ambachtsgilde te reguleren.

Dat deze over het algemeen vrij ‘exclusieve’ organisaties hun grenzen duidelijk afbakenden hoeft echter niet te betekenen dat ze als elitair moeten beschouwd worden. Gemene gronden werden evengoed door arme als rijke boeren gebruikt. Ook in gilden had men rijkere en armere gildebreeders. Het beperken van het aantal leden was vaak een kwestie van zelfbehoud: hoe meer leden, hoe meer risico op problemen, zou men kunnen redeneren. Tegelijkertijd was het ook niet onbelangrijk om enigszins inclusief te werken: indien niet alle beoefenaars van een bepaald ambacht zich aansloten, was er weinig kans dat onderlinge prijsafspraken enig effect zouden ressorteren. Bovendien zou een te klein gezelschap weinig gewicht in de schaal kunnen leggen bij onderhandelingen rond monopolieafspraken of bij politieke vertegenwoordiging van het ambacht in de lokale besturen. Er diende dus enig evenwicht gezocht te worden tussen exclusiviteit en inclusiviteit; dat het steeds om een welbepaalde, specifieke groep individuen ging is echter duidelijk. Dit is meteen ook het meest duidelijke verschil met wat men over het algemeen met ‘collectieve actie’ bedoelt. De eerste gedachten bij die omschrijving gaan meestal naar betogingen, opstanden of rebellie, van anonieme massa’s die eenzelfde doel nastreven: de opheffing van een politiek systeem, een loonsverhoging, het vermijden van een fabriekssluiting etc. Wie precies aan dergelijke grootschalige activiteiten deelneemt is op de identiteit van de leidersfiguren na, zelden of nooit bekend. Dergelijke collectieve actie is vaak ook stukken omvangrijker dan zijn geïstitutionaliseerde variant: hoe meer mensen deelnemen aan een betoging, hoe geslaagder deze is; hoe meer zielen, hoe meer effect, zou men kunnen stellen. In het geval van instituties voor collectieve actie ligt dit geheel anders: een grote groep is moeilijker te besturen dan een kleine,

hechte groep waarbinnen men elkaar door en door kent. Meer leden betekent meer nood aan controle. Hoewel ook bijvoorbeeld gildeleden zich wel eens bij een dergelijke vorm van collectieve actie aansloten, is er toch een fundamenteel verschil met de geïnstitutionaliseerde vorm van collectieve actie: deze laatste is niet anoniem, ieder is bij naam gekend, en het aantal deelnemers is beperkt.

Het concept ‘instituten voor collectieve actie’ kreeg pas de laatste decennia echt vorm, in het bijzonder door het baanbrekende werk – in 2009 nog bekroond met de Nobelprijs voor Economie – van de politicologe Elinor Ostrom. Ostrom legde in haar boek *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* met haar comparatief onderzoek naar de kenmerken van succesvolle instituten voor collectieve actie de basis voor vele andere onderzoekers uit een ruim scala van disciplines.⁴ Een term die daarbij vaak terugkomt is ‘*resilience*’, of – in een vrije vertaling – weerbaarheid van die instituten voor collectieve actie tegen allerlei externe veranderingen, zoals bevolkingsgroei, economische groei maar ook crises, politieke druk etc. Een institutie is weerbaar of ‘*resilient*’ wanneer de betrokkenen het beheer van de institutie – en dan vooral de regulering – op een adequate wijze kunnen aanpassen aan nieuwe omstandigheden, zodat alle betrokkenen nog steeds kunnen genieten van bepaalde voordelen en niet de neiging krijgen om te gaan profiteren. Dit gedrag is bekend onder de term *free-riding*. Volgens Ostrom staat of valt het hele systeem met de wijze waarop de organisatie opgebouwd is. Zij ontwierp een lijst van ‘*design principles*’ die men als een soort blauwdruk van een goede institutie voor collectieve actie kan beschouwen. Een aantal auteurs gaan verder in op deze design principles en toetsen ze voor de Nederlandse situatie, in het bijzonder voor de markegenootschappen. Het werk van Ostrom bekijkt vooral de zogenaamde commons of gemene gronden, die we vandaag nog in vele ontwikkelingslanden terugvinden. Verschillende auteurs, waaronder Van Schuppen, Tukker en Paul Hilferink, proberen de lijst van design principles van Ostrom uit op historische gevalstudies.⁵

Ostrom beperkte zich destijds tot instituten uit de twintigste eeuw.

⁴ E. Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990).

⁵ Voor een eerdere, systematische toepassing van Ostrom’s design principles op historische gemene gronden zie: T. De Moor et al., *The management of common land in North-West Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002).

De instituties die in dit nummer centraal staan, dateren vaak uit de (late) middeleeuwen en hebben eeuwenlang de tand des tijds doorstaan. Pas bij de wisseling van het ‘oude’ naar het ‘nieuwe’ regime – rond de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw – werd hun voortbestaan bedreigd. Precies het feit dat de instituties in kwestie er in slaagden om een eeuwenlange geschiedenis op te bouwen – met de nodige ups en downs, maar steeds bestand tegen de veranderingen van hun tijd op sociaal, economisch, ecologisch, politiek vlak – toont aan dat zij toch vrij succesvol geweest zijn. Men zou kunnen opwerpen dat er een zekere mate van padafhankelijkheid mee gepaard ging: zodra men de moeite gedaan heeft tot oprichting van zo’n institutie is er weinig animo om dit proces om te keren. Gezien de vele tegenkating waarmee dergelijke instituties te kampen hadden, zowel vanuit de overheid als van niet-leden die graag ook een graantje wilden meepikken, lijkt mij dit nauwelijks een verklaring voor hun duurzame bestaan. Het gaande houden van een institutie waarbij met vele verschillende wensen en noden rekening moet gehouden worden, zowel van binnen als buiten de organisatie, is geen sinecure. Dat vele gilden, gemene gronden en andere voorbeelden hier jaar na jaar, vaak eeuwenlang, in slaagden is eerder een teken van succes dan van ‘luiheid’. Het succes van het corporatieve model kan wellicht ook afgemeten worden aan de mate waarin het gekopieerd werd in andere omstandigheden.

Van Schuppen voegt met haar artikel over het Veenraadschap van de Stichtse en Gelderse venen tussen 1546 en 1650 een institutie toe aan onze collectie. Op termijn (vanaf 1848) werd dit veenraadschap omgevormd tot een waterschap, wat een logische evolutie was: zodra het gebied uitgegraven was, was niet langer het ontginnen van veen, maar het beheer van het water de eerste prioriteit. Een dergelijke ‘overgang’ van de ene institutie naar de andere is geen rariteit: Lotte van der Vleuten en Jan Luiten van Zanden beschrijven elders in dit nummer drie golven gilden: ze ontwaren een lange termijnevolutie van opkomende koopmansgilden, naar ambachtsgilden, en tenslotte knechtsbussen en koppelen dit aan de ontwikkelingsstadia van de markteconomie. Ook De Munck gaat in op de relatie tussen gilden en bussen en benadrukt de verschillen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden hierin. Sommige instituties veranderden ook intern fundamenteel: Jeroen Puttevils beschrijft in dit nummer een verschuiving van de functie van handelsgilden van nagenoeg uitsluitend economische drijfveren naar meer sociale en culturele zingeving.

Kortom: het corporatieve model dat door onze voorouders zo

frequent gevolgd werd is een voorbeeld van een institutie die zichzelf telkens opnieuw diende uit te vinden en aan te passen aan de veranderende maatschappij. Ondanks die flexibiliteit zijn dergelijke succesvolle vormen van instituties die van onderop gevormd worden eerder een rareiteit vandaag de dag, tenminste in Noordwest-Europa. Vele gemene gronden zongen het nog even uit tot eind negentiende eeuw, maar vandaag de dag zijn er weinig sporen meer te herkennen. Enkel de waterschappen zijn nog courante instituties, al is ook daar vanaf de negentiende eeuw sprake van centralisering. Dat deze laatste overleefd hebben, heeft ongetwijfeld te maken met hun grote belang in de precaire waterhuishouding in Nederland. Of de instituties nu overleven of niet, van groot belang is dat de historische ontwikkeling en het voortbestaan van vele instituties voor collectieve actie in West-Europa aantonen dat langetermijnsamenwerking mogelijk is, mits ieder zich aan de regels houdt.

Het samenbrengen van instituties zoals gilden, waterschappen, knechtsbussen, gemene gronden is vrij ongewoon in de traditionele historiografie. Op het eerste gezicht lijken ze immers weinig met elkaar te maken te hebben. Wie dieper graaft en er met een meer institutionele bril naar kijkt, ziet echter dat de problemen waarmee ze te kampen hadden en vooral de oplossingen die ze daarvoor aandroegen opvallende gelijkenissen hebben. Telkens hebben we hier te maken met zogenaamde ‘sociale dilemma’s’ of problemen waarbij individuen er alle baat bij hadden om op korte termijn samen te werken, om zo op de langere termijn ook van hun gemeenschappelijk bezit en gebruiksrechten te kunnen genieten. Desalniettemin lonkte altijd de mogelijkheid om als individu zelfzuchtig op te treden. Het individuele kortetermijnbelang is vaak aantrekkelijker dan het vooruitzicht op een duurzame toekomst. Dat geldt voor de deelnemers van al de besproken instituties. Ook wie rechtmatig toegang had tot het gebruik van de gemene weide, zal ongetwijfeld regelmatig in de verleiding komen intensiever gebruik te maken dan individueel was toegestaan. En welke gildebroeder zal niet af en toe met de gedachte gespeeld hebben om de kwaliteitsnormen van zijn gilde even iets minder te respecteren, en zo de reputatie van het gilde op het spel gezet hebben? Het voordeel om al deze instituties op dezelfde wijze te benaderen ligt in het identificeren van een succesformule voor samenwerken en evengoed het vaststellen van waar samenwerken en -leven grondig fout ging. Het samen delen van land, of kennis, of een verzekering, mag dan weliswaar voordelen opleveren,

samenwerking kan evengoed leiden tot regelmatig een fikse ruzie. Analyseren hoe men dergelijke problemen trachtte te voorkomen en hoe men conflicten kon oplossen, levert een aantal interessante ‘lessen’ op voor de hedendaagse samenleving. In onze perceptie van eigendom is vandaag weinig ruimte over voor collectieve oplossingen. Ofwel los je het probleem zelf op (als privé-persoon), ofwel de staat lost het op. Beide opties hebben aanzienlijke nadelen (kosten) en niet altijd het gewenste effect terwijl collectieve oplossingen vaak schaalvoordelen opleveren, het toelaten om risico’s te vermijden en het sociale weefsel van een samenleving kunnen versterken. Meer aandacht voor de rol van instituties voor collectieve actie in het verleden, in allerlei omstandigheden, zou als inspiratie kunnen dienen voor de hedendaagse samenleving.

Het naast elkaar bestuderen van de langetermijnevolutie van zoveel verschillende instituties – in de stad en op het platteland, van boeren, ambachtslieden, knechten en kooplui, van landbouwkundige en commerciële aard – levert al gauw nog een ander opvallend gegeven op. West-Europa blijkt uitzonderlijk sterk geweest te zijn in het samenwerken, en dat ook al heel vroeg. Opvallend is bijvoorbeeld de grote concentratie van gilden in de Nederlandse steden, wat samenhang met de sterke verstedelijking van deze regio in de ontstaansperiode.⁶

Een fenomeen van enigszins andere aard dat desalniettemin te beschouwen valt als een vorm van een institutie voor collectieve actie, zijn de begijnhoven: vrouwen die een semi-religieus leven nastreefden, verenigden zich en leidden een gemeenschappelijk bestaan, relatief onafhankelijk van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Ook hier zien we een sterke concentratie vanaf de late middeleeuwen in de Lage Landen en de onmiddellijke omgeving. De opkomst van zoveel verschillende belangengroeperingen zorgde er met tijd voor dat er onderling ook conflicten ontstonden: begijnen hielden zich bij wijze van economische activiteit onder andere bezig met de fabricatie van textiel. In vele gevallen verkregen zij toestemming om hun textiel ook op de lokale markt te verhandelen. Dit was zeer tegen de zin van de textielgilden en had dus de nodige discussie en conflicten tot gevolg. Ook waterschappen en markegenootschappen deelden soms gemeenschappelijke belangen, ook

⁶ B. De Munck, P. Lourens en J. Lucassen, ‘The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries, 1000-1800’ in: C. Lis e.a. ed., *Craft guilds in the early modern low countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 32-73.

hier weer met de nodige discussie over gebruiksrechten als gevolg. Opvallend in de studie van elk van de hier aan bod gekomen instituties is dat onderlinge vergelijking (van markegenootschap met markegenootschap, gilde met gilde etc.) eigenlijk maar beperkt gebeurt, noch binnen dezelfde regio, noch internationaal. Recentelijk heeft de vergelijking van de opkomst van gilden wereldwijd wel een nieuw elan gekregen,⁷ maar het simpelweg vergelijken van de institutionele structuren van bijvoorbeeld gemene gronden, zoals Tukker doet in haar bijdrage aan dit nummer, gebeurt tot op heden nog erg weinig.

Voor alle hier besproken instituties geldt dat ze zo rond de twaalfde/dertiende eeuw vaste voet aan Nederlandse grond kregen en daarna vrij snel elders in de Lage Landen gekopieerd werden. Deze 'stille revolutie' is opmerkelijk en tot op heden nog niet ten gronde verklaard. Mogelijke factoren zijn het beperkte overheidsgezag in de ontstaansperiode – al zou dat later natuurlijk wel veranderen, vaak met de teloorgang van deze van onderop gegroeide instituties tot gevolg – en de vrij losse familiebanden die de regio in het noordwesten van Europa kenmerkten. Zonder hier heel ver over uit te wijden, kan gesteld worden dat men in deze regio reeds in de late middeleeuwen loskwam van sterke, patriarchale familiebanden, zoals deze in het zuiden van Europa nog lang overeind zouden blijven. In het noordwesten was er sprake van een huwelijkspatroon waarbij nieuwe koppels apart, soms ver weg van beide ouderlijke woonsteden, een nieuw gezin vormden. Dit, en andere aspecten van het zogenaamde Europese Huwelijkspatroon, deden de familiebanden verzwakken.⁸ Typisch voor instituties voor collectieve actie is dat familiebanden een vrij ondergeschikte rol speelden, terwijl in andere

⁷ J. Lucassen, T. De Moor, en J.L. van Zanden, 'The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-industrial Times', in: J. Lucassen, T. De Moor en J.Luiten van Zanden ed., *The Return of the Guilds*, International Review of Social History Supplements 16 (2009) 5-18.

⁸ J. Hajnal, 'European Marriage in Perspective' in: D.V. Glass en D.E.C. Eversley ed., *Population in History: Essays in Historical Demography* (Londen 1965); idem, 'Two Kinds of Preindustrial Household Formation System', *Population and Development Review* 8.3 (1982) 449-494; P. Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations: Essays in Historical Sociology* (Cambridge 1977); T. De Moor en J.L. van Zanden, 'Girlpower. The European Marriage Pattern (EMP) and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *Economic History Review* 63.1 (2009) 1-33.

samenleving het economische verkeer vaak sterk gedomineerd werd door dat soort relaties. De Munck wijdt in zijn artikel in deze bundel over dit aspect – mede op basis van het werk van Katherine Lynch – verder uit.⁹ Een ander aspect van de westerse samenleving dat ongetwijfeld geholpen heeft bij het tot stand komen van samenwerkingsverbanden zoals gilden, waterschappen, etc. is te vinden in de juridische onderbouwing van samenwerking. De idee van ‘*universitas*’ zorgde ervoor dat groepen aansprakelijk gesteld konden worden zonder dat de individuele leden van die groepen noodzakelijkerwijs ervoor moesten opdraaien. Groeperingen als gilden werden zo dus als rechtspersoon beschouwd; het was deze rechtspersoon die bij geschillen de partij vormde waarmee men in dispuut ging in plaats van met de individuele leden van het gilde. Dit zorgde ervoor dat gemeenschappelijk genomen risico’s ook gemeenschappelijk, en niet individueel, gedragen konden worden. Het spreekt voor zich dat het engagement van individuele leden de organisatie ten goede kwam.

Een laatste factor van belang, die de opkomst van instituties voor collectieve actie kan verklaren, is de mate van bemoeienis van bovenaf. Indien er sterke inmenging plaatsvond door de overheid, indien deze in groeperingen als gilden een gevaar ziet, dan werd het moeilijk om zich op een efficiënte wijze te organiseren. Gildeleden hadden in de Lage Landen vaak grote politieke macht (zie hiervoor het stuk van Puttevils). Een sterk centraal gezag – dat hier lange tijd ontbrak – zou zo een politieke inmenging door de gilden wellicht niet weten te appreciëren. Een duidelijk voorbeeld daarvan is te vinden in China. Lange tijd werd de vorming van gilden daar tegengehouden; de handelaars en ambachtslieden konden zich in het Oosten pas vrij laat – vanaf de zeventiende eeuw – als groeperingen manifesteren (voor het vergelijkende perspectief met China met betrekking tot de inmenging van de overheid in het bestaan van gilden, zie de bijdrage van Lotte van der Vleuten en Jan Luiten van Zanden).¹⁰ De vrijheid om zich te organiseren is dus van groot belang om een duurzame institutie op te zetten. Zowel van onderaf (los van familiebanden) als van bovenaf (los van de staatsmacht) moet er dus ‘ruimte’ zijn vooraleer individuen tot goede samenwerking kunnen komen. Er moet bovendien ook voldoende

⁹ K. A. Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge 2003).

¹⁰ C. Moll-Murata, ‘Chinese Guilds from the Seventieth to the Twentieth Centuries: an Overview’ in: Lucassen, De Moor en Van Zanden ed., *The Return of the Guilds*, 213-247.

rechtszekerheid zijn voor de groep als entiteit. Deze ‘cocktail’ van factoren heeft de basis gelegd voor de opkomst van instituties voor collectieve actie.

Dat instituties zoals markegenootschappen dezer dagen zo goed als geheel uit het Nederlandse landschap en het collectieve geheugen van de gemiddelde Nederlander verdwenen zijn, is een gevolg van een liberaliseringgolf die sinds de achttiende eeuw allerlei vormen van gemeenschappelijke eigendom in geheel West-Europa bedreigde. Mede onder invloed van het Verlichtingsdenken werd privaat eigendom naar voor geschoven als hét middel bij uitstek om economische groei te stimuleren. Het individu diende zich te kunnen verzekeren van de resultaten van zijn inspanningen op het land, in de handel, en als ambachtsman en daarvoor was privébezit van productiemiddelen een must. Gemeenschappelijk eigendom van land of andere productiemiddelen zorgde ervoor dat men zich niet ten volle inspande, omdat de verdeling van de opbrengst onzeker zou geweest zijn. Met dit uitgangspunt van vele machthebbers in de achttiende en negentiende eeuw werden vormen van instituties voor collectieve actie zoals gilden en gemene gronden bestempeld als ‘relicten van een ver verleden’ waar zo snel mogelijk komaf mee diende gemaakt te worden. Gemeenschappelijk bezit en economische samenwerking werden als belemmeringen voor verdere economische groei beschouwd. De meest bekende variant van deze privatiseringsdrang staat bekend als de *enclosures*,¹¹ of de langdurige en intense campagne van de Engelse overheid om gemene gronden bij wet te privatiseren. Over de gevolgen op sociaal vlak en de – verwachte – effecten op de landbouwproductiviteit van deze *enclosures* is het laatste woord nog niet gezegd, maar vast staat dat deze een buitengewoon ingrijpende invloed op de samenleving gehad hebben. De privatisering van de markegenootschappen met de wet van 1886 is wellicht minder in het geheugen blijven hangen, maar dit had voornamelijk te maken door het vrij late tijdstip: tegen de tijd dat gemene gronden in Nederland van bovenaf werden geliquideerd was het landbouwsysteem reeds door een omwenteling gegaan waardoor gemene gronden van onderschikt belang

¹¹ L. Shaw-Taylor, ‘Parliamentary Enclosure and the Emergence of an English Agricultural Proletariat’, *The Journal of Economic History* 61.3 (2001) 640-662; J. Humphries, ‘Enclosures, Common Rights, and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries’, *The Journal of Economic History* 50.1 (1990) 17-42; J.M. Neeson, *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700–1820* (Cambridge 1993).

waren geworden voor het functioneren van de landbouw en veeteelt.¹² Hoe dergelijke privatiseringen van onderaf – al dan niet gestimuleerd door de lokale en/of nationale overheden – in zijn werk gingen wordt mooi beschreven in het artikel van Hilferink. Dit betekent echter niet dat alle instituties voor collectieve actie onder druk van de overheid ten onder gingen. In vele gevallen was er intern – bij de leden – ook minder interesse in de activiteiten van het gilde of het markegenootschap. De Munck beschrijft in zijn artikel de groeiende desinteresse vanaf de zestiende eeuw onder de gildeleden voor collectieve en devotionele activiteiten. Hoewel vele gilden tot hun collectief afschaffen eind achttiende eeuw erin slaagden te overleven, was er intern al sprake van een ‘significante erosie van de sociabiliteit’.¹³

Dit nummer behandelt, zoals uit deze inleiding blijkt, vele verschillende aspecten van instituties voor collectieve actie. Een aantal instituties – zoals begijnhoven – en aspecten – zoals het initiële religieuze karakter van onder andere ambachtsgilden – blijven onderbelicht. Meer studiemateriaal en resultaten van onderzoek over instituties in binnen- en buitenland kunnen ook gevonden worden via de website www.collectiveaction.info. Deze website is niet alleen het resultaat van twee extern gefinancierde projecten over het thema,¹⁴ maar biedt tegelijkertijd ook informatie over andere, gerelateerde projecten over de betreffende instituties. Voor wie verder wil met dit thema is een regelmatig bezoek aan deze website een aanrader. Alle auteurs die aan dit nummer meewerkten leverden ook bijdragen aan de betreffende website. Wat deze geschreven neerslag echter zo bijzonder maakt, is dat niet alleen ervaren historici zoals Jan Luiten van Zanden en Bert De Munck meeschreven, maar dat ook jonge onderzoekers (Puttevils) en studenten die net uit de ‘universitaire schoolbanken’ komen, een bijdrage

¹² Zie H.B. De Moed, *Mandegoed schandegoed : een historisch-geografische beschouwing van de markeverdeling in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen 1987) 7-14.

¹³ B. De Munck, ‘Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne verenigingen in het middenveld tussen civil society en sociaal kapitaal’, *De Achttiende Eeuw* (themanummer ‘Sociabiliteit’) 39.2 (2007) 3-20.

¹⁴ Deze website wordt ondersteund door het NWO-project ‘Data Infrastructures for the Study of guilds and other forms of corporate collective action’, gefinancierd door NWO-Middelgroot en de ERC-Starting ‘Grant United we Stand. The dynamics and consequences of institutions for collective action in pre-industrial Europe’ van Tine De Moor.

hebben geleverd (Tukker, Hilferink, Van Schuppen en Carina Tolle). Wat deze combinatie helemaal bijzonder maakt is het feit dat dit nummer van *Leidschrift* in de toekomst als studiemateriaal voor een nieuwe lichter studenten, die instituties voor collectieve actie onder de loep zullen nemen, gebruikt zal worden.